

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 64 (№9)

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея
Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 64 (№9)

Київ-2012

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку - щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1 -05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1 -05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого
засобу масової інформації серія КВ № 16332 - 4804 ПР від 24
лютого 2010 р.*

Шеф-редактор:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Національної академії педагогічних наук України

Головний редактор:

ВАШКЕВИЧ В.М., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Заступник головного редактора:

КРИВОШЕЯ В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар:

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор

Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор

Дробот І.І., доктор історичних наук, професор

Журба М.А., доктор історичних наук, професор

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент

Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української
академії наук

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України

Стоян Т.А., доктор історичних наук, доцент

Сушко О.О., доктор історичних наук, професор

Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор

З філософських наук:

Акопян В.Г., доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
академік Української академії наук

Базалук О.О., доктор філософських наук, професор

Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української
академії політичних наук

Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор

Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Мельничук І.А. Причини і передумови виникнення князівських династій у східних слов'ян ..	5
Левицька Н.М. Склад та соціально-правовий статус викладацького корпусу вищих гуманітарних закладів Наддніпрянщини (друга половина XIX - початок XX ст.)	12
Кирієнко О.Ю. «Селянське питання» в Україні і цензурна політика російського самодержавства (друга половина XIX ст.)	18
Олійник М.П. Проведення адміністративне—територіальної реформи 1923 року на Поділлі: досягнення та прорахунки	24
Нікітенко К.В. Трансформація банківської системи УСРР в умовах перших п'ятирічок	29
Ольхін А.Б. Заробітна платня і купівельна спроможність населення Донбасу у 1929-1940 рр	36
Трухманова С.Л. Основні риси побуту міських мешканців Поділля в умовах нової економічної політики (початок 1920-х років).....	42
Білан С.О. Розвиток сільського господарства України в 30-х рр. XX ст.	52
Булгакова Н.В. Стосунки В.І. Вернадського та А.Ю. Кримського в світлі життя інтелігенції .	58
Подобєд О.А. Андрій Малишко - знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання	64
Гула Р.В. Співвідношення національного та інтернаціонального в ідеологічній роботі державно-партійних органів СРСР та УРСР у період 1941-1942 рр	70
Діхтяренко А.В. Діяльність Українського товариства охорони природи у 1946-1973 рр.....	73
Петрова І.О. Організація діловодства в місцевих радах та їх виконавчих органах в Україні у 1950-1980 роках	81
Хуторянський М.В. Стан законності в УРСР на початку 50-х років XX ст.....	88
Хоменко С.Ю. Історична специфіка проведення дозвілля українськими селянами у період 1960-1980-хрр.....	94
Золотарьова Я.І. Еміграція радянських євреїв як проблема у американсько-радянських відносинах 1969-1975 рр.....	102
Клімов М.М. Головні напрямки канадське—українського проекту з підтримки регіонального врядування	106
Орхова С.Є. Поштові мініатюри про ювілеї Донецької області	112
Бойко В.О. Зовнішньополітична діяльність Української РСР в архівних матеріалах та опублікованих документах	120
Вербовий О.В. Джерела вивчення біографії В.М. Базилевича	125
Діанова Н.М. Козацька тематика в працях катеринославських ієрархів другої половини XIX ст.	129
Мусієнко І.В. Зовнішньополітичний курс України у сприйнятті німецьких аналітиків Фонду «Наука і політика»	133
Аніфєєва М.А. Мусульманські надмогильні пам'ятники першої чверті XIX ст. села Бешуй в Криму як джерела з етнографії та матеріальної культури кримських татар.....	140
Ніколаєв М.І. Нові матеріали про діяльність в Ольвії Стефана, сина Олександрова зі Смірни	147
Левченко Л.Л. Американська академія сертифікованих архівістів	151
Рагімов Я. Історія міста Нахчіван в російських джерелах.....	159
Мамедов Т. Інтерпол - Міжнародна Організація Кримінальної Поліції	164
Муханов В.М. Історичні аспекти становлення наукового вивчення культурної сої в Азії та Європі з найдавніших часів до початку XX ст.....	170
Теййіба І. Світові стандарти із захисту жіночої робочої сили.....	174
Сулейманов Н. Сефевідо-російські торговельні зв'язки в XVII-початку XVIII століття	179
Карімов Н., Йолчуєва С. Ставлення Царського уряду до нафтових монополій і їх організацій	183

**Основні риси побуту міських
мешканців Поділля в умовах нової економічної
політики (початок 1920-х років)**

На основі маловідомих архівних документів та опублікованих матеріалів досліджуються основні риси побуту населення міст Поділля у 1920-х рр.

Ключові слова: місто, побут, Поділля, НЕП, стереотипи поведінки.

Історія міст і сіл як соціально-просторових форм існування людського співтовариства, способів самоорганізації міських спільнот, становлення й розвитку специфічної міської культури є одним з найцікавіших аспектів історичного знання. Водночас історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело інформації щодо форм розвитку виробництва, поділу праці, специфіки «ділового спілкування» у різних країнах й регіонах. Саме у містах концентрувалися й концентруються унікальні історико-культурні цінності, що відіграють роль сполучної ланки поміж минулим, сьогоденням й днем прийдешнім.

Разом з тим, міський соціум є назагал полікультурним середовищем, що у ньому у складній взаємодії й переплетенні співіснують чи конфліктують іноді діаметрально протилежні цивілізаційні орієнтації. Особливо це прикметно для міського середовища прикордонної смуги зі строкатим етнічно населенням, де поєднуються й перехрещуються впливи не лише кількох держав, але й різних систем ціннісних орієнтацій, політичних преференцій й менталітету, що переплавлюються у своєрідному міському «плавильному казані», формуючи виразне індивідуальне обличчя, ауру того чи іншого міста.

Метою даної статті стало дослідження основних рис побуту міського населення Поділля у 1920-х рр.

Побутові стереотипи поведінки подільського селянства формувалися під впливом багатовікових традицій, міське ж населення формувало свою поведінку, аналізуючи не лише надбання народної мудрості, а й нову інформацію, демонструвало зразки відмінних соціальних дій. На початку ХХ ст. багато стереотипів зазнали відчутних ударів внаслідок революційних змін у суспільстві, цей процес тривав й упродовж 1920-х рр. внаслідок цілеспрямованої політики радянської влади. Міське населення Поділля, пристосовуючись до нових умов життя, багато в чому змінило свій побут. Перерозподіл матеріальних цінностей, нові умови існування одних кинули у злиденність, інших піднесли до нормального чи покращеного існування.

Нова економічна політика змінила орієнтацію місцевого керівництва, яке почало переходити від адміністративних методів ведення господарства до ринкових, продрозкладка замінюється продподатком, запроваджується кооперування трудящих, госпрозрахунок, тимчасовий допуск капіталістичних елементів в економіку, формується ринок. Упродовж

1921-1922 рр. нові принципи почали реалізовуватися на практиці, але на Поділлі цей процес був уповільненим [7,арк.7].

У звіті губернської економічної наради (квітень - вересень 1922 р.) зазначалося, що операції зі збуту продукції та заготівлі основної сировини було вирішено здійснювати на основі «здорових комерційних відносин» [23,с.66-67]. Центр відмовився постачати губернському відділу торгівлі гроші й матеріали, до того ж покладав на останній обов'язок субсидувати місцеву промисловість. Якщо пригадати, що деякі повіти Поділля пережили військові дії Першої світової війни, становище тилових міст, демобілізацію армії, багаторазову зміну влади за попередні роки та вивезення промислового обладнання під час польської окупації, то стає зрозумілим, що промисловість, як і сільське господарство регіону знаходилися у важкому стані [19,с.100].

На думку І. Г. Шульги, незважаючи на неп, становище селян і робітників загалом не покращало - зросли податки [25,с.7].

Цікавою була реакція подільських комуністів на нову економічну політику. На VIII Подільській партконференції, що відбулася 2-5 липня 1922 р., у виступах стосовно непу вживалися слова «вплив непу розбещує, розкладає» [7,арк.14]. В той же час засвідчувалося, що матеріальне становище комуністів стало важче, ніж у період військового комунізму, коли вони забезпечувалися державою. Серед них з'явилися безробітні. Комуністів закликали зрозуміти, що ті привілеї, які мають дрібнобуржуазні елементи, вони не повинні мати. Дехто, особливо з старих революціонерів, подав заяву про вихід з партії з причини незгоди з непом, дехто обрав шлях кар'єризму та кумовства, дехто заливав конфлікт колишніх принципів та реальності алкоголем - масового поширення набуло пияцтво комуністів. Ті члени РКП(б) з числа зайшлих старих партійців, які ані у повітах, ані у Вінниці не змогли зайняти відповідні пости, поверталися нарешті до себе додому - на північ чи на Урал. Радикальна зміна партійної лінії спричинила масове розчарування комуністів у колишніх ідеалах, а відтак появу серед них суїцидальних настроїв - поширилися випадки самогубства. На конференції був зачитаний лист молодого комуніста, який писав, що він шукав правду та не зміг її знайти й без цього життя втратило для нього сенс [7,арк.23,29,31,56-57].

Пияцтво серед місцевого партійно-радянського апарату набуло настільки загрозливих розмірів, що викликало занепокоєння республіканського партійного керівництва. В одному з розділів вищезгаданої анкети ЦК КП(б)У «Обстеження побуту комуністів» (вересень 1923 р.), що називається «Ставлення до спиртних напоїв», парткерівництво цікавилось, чи вживає комуніст спиртні напої- спирт, самогон (вино та коньяк з переліку викреслено представником губернської влади), як часто, де, з якого віку почав вживати спиртне, яким чином дістає - купує, отримує за записками лікаря чи здоров'їдділу, приносять товариші. Нарешті, дуже красномовне питання: чи були в його житті тривалі періоди, коли він не пив [11,арк.1-31].

В той же час знайшлися радянські та партійні працівники, які швидко

приспосувалися до нових умов. Так, у політдоповіді секретаря Кам'янець-Подільського окружного партійного комітету за вересень 1923 р. описується становище комуністів у літній період: «Впала дисципліна, особливо на селі [...]. Кепське матеріальне становище районних працівників часто ставить їх у залежність від домогосподарок, у яких вони проживають. Відчувається сильний вплив дрібної буржуазії: приходилось стикатися з випадками ходатайства членів партії про звільнення від податків тих чи інших громадян» [8, арк. 1]. Дехто сприяв влаштуванню на службу родичів та знайомих. Тим більше, що це дозволяв декрет Раднаркому УСРР від 29 серпня 1921 р. «Про спільну службу родичів у радянських установах». Деякі чиновники дозволяли собі мати домашню прислугу, переймаючи колишній спосіб життя панівних верств. Розділ тієї ж анкети «Обстеження побуту комуністів» з промовистою назвою - «Використання прислуги» - містив питання щодо прислуги, її кількості, обов'язків (прибирання квартири, приготування обідів, прання, догляд за дітьми), часу роботи, жалування, вихідних, чи надається їй квартира та стіл, тобто місце проживання та харчування [11, арк. 1-31].

Отже, попри всі розмови про соціальну справедливість, представники влади самі демонстрували подвійну мораль. Більше того, часто прислуга не була зареєстрована, що зафіксувала тогочасна преса [16]. Реакція партапаратників була миттєвою: так, у звіті Тульчинського окружного партійного комітету відбито, що відповідальні працівники зареєстрували прислугу у спілці «Нархарч» й, спілкуючись між собою, дійшли висновку, що найголовніше - те, що прислуга обідає за загальним столом, - у них вже зроблено [9, арк. 25]. Таким чином, відбувалася імітація формальної рівності за умов фактичного збереження тієї самої експлуатації найманої праці, яка була мішенню більшовицької революції.

Товарний голод призвів до швидкого розвитку ремісничого виробництва в українському селі. В той же час селяни часто наймалися на сезонну роботу на промислові підприємства Поділля. Легка, а зокрема переробна, промисловість переживала швидке зростання. На думку Б. Кравченка, сільське населення України 1920-х рр. знаходилося на шляху до пролетаризації, який вже був пройдений багатьма країнами: рано чи пізно український селянин також мав усвідомити, що він не може жити в обох світах [18, с. 79].

В процесі реалізації планів індустріального будівництва існував спрощено-функціональний підхід до робітників лише як до продуктивної сили - робітники розглядалися як додаток до засобів виробництва. Неодноразово змінювалося трудове законодавство, воно не враховувало необхідності дотримання санітарно-гігієнічних норм й техніки безпеки, тривалості робочого дня й понаднормової праці, тривалості відпусток, забезпечення робітників спецодягом. Особливо напруженою була ситуація з дотриманням техніки безпеки. У 1926/27 р. по Україні загалом на 664 900 чоловік припадало 203 380 нещасних випадків (тобто близько третини працюючих в тій чи іншій мірі постраждали) [22, с. 10]. Робітники приватних

підприємств міст Подільського регіону перебували у комфортніших умовах, аніж їхні колеги на державних підприємствах - відтак й настрої їхні були кращими. Пов'язувалося це насамперед з регулярною виплатою заробітної платні й запровадженням тарифних договорів [10,арк.2,24].

Велика частка робітників губернії була зайнята у цукровій промисловості, мала землю та за настроями була близька до селянства. Негативні настрої поширювались тим більше, що у період непу польська адміністрація деяких заводів у Тульчинському та Вінницькому округах вимагала від робітників називати себе панами.

Значна частка робітників Поділля зосереджувалася на фосфоритних копальнях у Проскурівському окрузі та на Дунаєвецьких текстильних фабриках. Текстильники отримували зарплатню натурою й лише у 1923 р. були переведені на грошову оплату, що викликало у них незадоволення. Отримавши зарплатню червінцями, вони потрапили у залежність від спекулянтів при розміні грошей. Тогочасну специфічну ситуацію з запровадженням радянської твердої валюти виразно змалював акад.

М. С. Грушевський у листі до Е. Фариняка у Детройт від 18 березня 1924 р.: «Тут заводиться нова тверда валюта, а старі гроші касуються. Коли вийдуть дрібні гроші в потрібній кількості, в сій новій валюті, і вона утримається в ціні, се дуже поправить економічне жите. Рахується на червінці (= 10 зол. [отих] рублів), рублі золотом і копійки золотом; рубль = 50 центів американських. Старі гроші вже покасовані [...]. Але я трапив на дуже трудний час, коли старі гроші зникають з обігу, а нових дрібних грошей ще нема, і не можна розмінати 1 червінця на дрібні, а тому не можна нічого й купити інакше як у своїй крамниці, - положивши там червінця і забираючи під нього крам. Та се, мабуть, скоро минеся» [20,с.107].

Все ж таки текстильники Поділля були матеріально забезпечені набагато краще за інших робітників - майже усі вони мали землю й власні будинки [10,арк.2,24]. На відміну від них, серед робітників фосфоритних копалень, які мешкали в антисанітарних умовах, створилася важка атмосфера пригніченості та озлобленості. Адміністрація повністю ігнорувала закони про охорону праці [10,арк.24].

Партійні документи фіксують становище та настрої робітників за липень - вересень 1923 р.: нерегулярна виплата жалування, швидке зростання цін на продукти першої необхідності у липні приводять до погіршення матеріального становища робітників та їх настроїв. Особливо помітно це у Проскурівському та Кам'янець-Подільському округах. Але вже наприкінці липня завдяки покращенню матеріального становища та перекиненню на заводи партійних та культпрацівників відбулися позитивні зміни у настроях робітників [10,арк.52].

На загальному тлі робітничої маси Поділля різко виокремлювалися робітники Гайсинського округу, які на 80 % склалися з етнічних поляків. До радянської влади вони ставилися негативно, й адміністрація підприємств змушена була проводити систематичну провладну агітацію серед робітників [10,арк.52].

Зважаючи на те, що на державній службі перебувало від 20 до 40 % самодіяльного населення округних міст Поділля, особливості їхнього побуту 1920-х років становлять значний інтерес.

Службовці Поділля були тією категорією освічених городян, яка, за офіційною статистикою, включала як представників старої інтелігенції, фахівців, так і численне чиновництво радянських установ. За підсумками Всесоюзного міського перепису 1923 р., ця категорія увійшла до графі «кадри фахівців розумової та творчої праці», що нараховувала на Поділлі близько 25 тис. осіб. Це становило 6,25 % від загальної маси населення міст, яке дорівнювало бл. 400 тис. [14,с.16-17]

У складній ситуації закріплення радянської влади у регіоні чимало освічених осіб, втративши старі посади, намагалися знайти застосування своїм здібностям у різноманітних установах. Це були представники найрізноманітніших політичних поглядів, які принаймні зовнішньо демонстрували лояльність до радянської влади. Але освічених людей все одно бракувало, що зумовлювало навіть примусове залучення здібних і освічених селян.

Один з архівних документів розповідає історію примусової служби письменного селянина, який відбував покарання за дискредитацію дій радянської влади. Миколу Мойсейовича Прозоренка, 53 років, було засуджено на три з лишком (1/3) роки примусових робіт у Вінницькому концтаборі [3,арк.120].

Посвідчення на його ім'я, підписане завідувачем відділом управління Подільського губвиконкому Г. Д. Ракітовим й датоване 17 жовтня 1921 р., стверджує, що Прозоренко, якого 17 червня того ж року Вінницький концтабір відрядив на примусові роботи до губпідвідділу комнезамів, ставився до виконання своїх обов'язків «охайно та добросовісно» [3,арк.115]. У липні йому надали короткотермінову відпустку для сільськогосподарських робіт вдома.

15 листопада 1921 р. датована його заява на ім'я Г. Ракітова, що виразно змальовує умови праці, в яких довелося працювати «службовцю», вже на той час звільненому від покарання згідно з постановою Комісії по розвантаженню місць ув'язнення від 11 листопада 1921 р. за № 4717: «Два місяці я існував на одному фунті сухого хлібу (близько 0,4 кг), який одержував з Вінницького концтабору», нічого не отримуючи з відділу управління. З дати звільнення він залишився й без того мізерного пайка, що діставав раніше. 15 листопада М. Прозоренко писав: «Голод вбив усю мою енергію та зір. Похмурі дні при канцелярській роботі добивають мій зір, що швидко слабшає, робить мене в недалекому майбутньому сліпим. Прошу звільнити мене від займаної посади, [перевести] у с. Вишневич, де б я зайнявся своєю справою - хліборобством. Вдома залишилося 7 непрацездатних душ моєї сім'ї, тому що двоє старших - на службі у Радянської влади. Я - найбільш бідний селянин у селі, засоби для існування добував на чужих нивах. Враховуючи вищесказане, незадоволення мого прохання штовхне мене у зашморг чи на дно Бугу. Іншого виходу не

передбачається». Г. Ракітов наклав резолюцію - «Звільнити» [3,арк.116-118].

До відділу соцзабезпечення Подільського губвиконкому 3 жовтня 1921р. надійшла заява від помічника завідувача підвідділом ЗАГС

С. Ф. Новосельцевої з проханням видати їй чоботи та тепле пальто, оскільки вона переживає критичний стан через нестачу теплих речей, хворіє з настанням холодів та у випадку відмови вимушена буде залишити службу [3,арк.122].

Влада по-різному ставилася до рядових та так званих відповідальних працівників, що відбивалося на їх матеріальному становищі. Ще 1920 р.

В. Вінниченко підмітив, що народжується нова «бюрократична каста», «радянська буржуазія» [18,с.154].

Голодного 1921 р. з'явилася постанова Раднаркому УСРР від 21 червня 1921 р. «Про пайки для особо відповідальних та абсолютно незамінних робітників центральних, губернських та повітових установ» за підписом В. Я. Чубаря, що визначила кількість пайків (тобто привілейованих осіб) для центральних установ - 2 000 основних та 6 000 сімейних, а також для губернських установ - 2 650 основних та 7 950 сімейних. їх розподілили по містах таким чином: Харків - основних 350, сімейних 1050; Одеса - основних 300, сімейних 900; Київ - відповідно 200 та 900; Вінниця - 150 та 450 тощо.

Пересічно припадало на повіт по 40 основних та 120 родинних пайків. Персональний розподіл пайків виконували самі установи, губкомпостачі мали право перерозподілу пайків між повітами. Крім самої «відповідальної та абсолютно незамінної» особи уряд підгодував до трьох членів його сім'ї. Надання пайка не виключало різного роду додаткових пайків. Таким чином, вже на перших етапах становлення радянської влади відбувалася часткова натуралізація оплати праці певних верств населення. Що ж входило до такого місячного пайка? Хліб - 4 фунти (члену родини - 30 фунтів); м'ясо, риба - 4 фунти, крупа - 7 фунтів; жири - 1 фунт; цукор - 1 фунт; свіжі овочі - 20 фунтів; сіль - 1,5 фунти; мило - 0,5 фунтів; сірники - 3 коробки; цигарки - 500 шт.; чай чи кава - 0,5 фунту [4,арк.18].

Згодом система спецрозподільників й спецпайків для «особливо відповідальних осіб» стрімко розбудовувалася. Наприклад, влітку 1923 р. у лавах партії більшовиків були зафіксовані «занепадницькі настрої» та вислови невдоволення у зв'язку з відправкою відповідальних працівників на курорти та виділенням їм великих коштів на так званий «ремонт» [12,арк.24].

Аналіз матеріального становища городян Поділля зумовлює увагу до цін на основні товари. Так, у першому півріччі 1924 р. по окружних містах Поділля найдешевшим товаром було житнє борошно, що його ціна складала близько 73 % довоєнної - у середньому 86 червонних рублів за пуд (довоєнна ціна у золотих рублях - 111 за пуд). Дорожче коштували овес та картопля, яловичина, їх ціна приблизно дорівнювала довоєнній. Олія подорожчала майже наполовину. Ціна мила була удвічі більша за довоєнну,

цвяхів - могла перевищувати показник 1913 р. утричі, ситцю - у три з лишком. Чоботи можна було купити за ціну, що була втричі більша за довоєнну, наприклад, у січні 1924 р. вони коштували 1 500 (475 у довоєнних руб.). Зросла ціна на дрова - 172 % довоєнної, близько 23 (у довоєнних цінах 14) за пуд [14,с.101].

Розгляд змін реальної заробітної плати робітників демонструє її падіння всупереч росту її номінального значення. Упродовж 1926-1932 рр. номінальна зарплата зросла від 54 руб. 38 коп. до 110 руб. 77 коп., а реальна - знизилася приблизно на 67,9 %, що пояснюється нестабільністю грошових знаків та високим рівнем цін не лише у приватника, а й у державній торгівлі [22,с.9].

У звітах органів ГПУ 1923 р. міщанське середовище Поділля, міське та містечкове, характеризувалося як маса, що торгує та спекулює. Вона задушена податками та не співчуває ні радянській владі, ні петлюрівщині [10,арк.3-4].

Потреба витратити значні кошти у зв'язку з зростанням цін, державними позиками, високим рівнем квартплати, різними внесками та відрахуваннями приводила до зниження життєвого рівня городян. До початку 1930-х рр. характерною рисою бюджету робітника була хронічна нестача коштів, за які можна було б придбати необхідне. Міське населення відчувало товарний голод. Залишковий принцип фінансування соціальних потреб створював хронічне відставання соціальної сфери, свідченням чого були примітивізація побуту, масові хвороби, відсутність нормальних умов життєдіяльності (Життєвий рівень міщан Поділля визначався за такими параметрами: реальні доходи, розмір оплати праці, соціальне страхування та забезпечення, житлові умови, рівень охорони здоров'я.) [22,с.10].

Нестабільно працювала Проскурівська паперова фабрика, яка у січні 1924 р. функціонувала фактично поденно й нерегулярно. Становище робітників, які за сумісництвом займалися сільськогосподарською працею у власних господарствах, було «ще нічого», натомість «прийшлому елементу» - вкрай важким. Коли прибула комісія, то деякі робітники навіть не змогли з'явитися, оскільки не мали ніякого верхнього одягу та взуття [8,арк.14]. Зарплата за квітень 1924 р. по всій Кам'янецькій окрузі не була виплачена, незважаючи на те, що партком призупинив видачу коштів на інші потреби, крім зарплатні. Однак фінвідділ все-таки не мав грошей, тому що надходження податків було слабким [8,арк.17].

Нові засади соціалістичної культури почали запроваджуватись у виробничих стосунках, що часто сприймалось населенням негативно.

Одним з проявів цього стало залучення до виробничих відносин циган. Так, на засіданні Підготовчої Комісії РНК УСРР 31 жовтня 1927 р. було заслухано питання про організацію виробничих артілей циган та заходи щодо стимулювання переходу кочуючих циган до кустарно-виробничої роботи.

У постанові пропонувалося Наркомату праці УСРР, під час комплектування колективів безробітних, надавати циганам певну кількість

місць у трудових колективах нарівні з членами профспілок, що зареєстровані на Біржі праці. При організації навчання безробітних підлітків пропонувалося залучати також і дітей циган. Вукомпромкредитспілка - у місцях скупчення циган - мала організовувати з них кустарно-промислові й трудові артілі, «включивши їх до плану постачання сировиною та напівфабрикатами», а також «наблизити кредит в можливій найдоступнішій формі для кредитування кооперативних артілей циган». Наркомат праці УСРР повинен був запланувати додаткові пільги для артілей з циган, сприяти набуванню ними паїв завдання «з'ясувати кількість кочуючих циган, ряд їхніх занять та до яких трудових процесів вони найздатніші». ЦК нацменшин при ВУЦВК повинен був організувати районні конференції для популяризації заходів щодо сприяння переходу циган до трудового осілого життя [1,арк.107].

Висвітлюючи питання соціального життя міст Поділля, потрібно наголосити на тому, що упродовж 1920-х рр. важливою проблемою міського життя регіону залишалася проблема безробіття. Ще сучасники підкреслювали важливість її вирішення [15; 21 ;24]. На 1923 р. середня кількість безробітних серед міського населення Подільської губернії складала 2,7 % [14,с.7]. У липні 1927 р., лише за даними біржі праці м. Вінниці, кількість безробітних у місті сягала 2 318 осіб (4 %) [13,арк.204].

Причинами зростання безробіття стали скорочення штатів радянського апарату, приток сільської молоді як до окружних центрів, так і до містечок, а також надлишок робочої сили на селі. У плані заходів влади щодо розв'язання цієї проблеми передбачалося організувати пункти обліку робочої сили, які виконували замовлення округів та спрямовували безробітних за вимогами до місць праці, які потребували робітників [13,арк.204]. Важке становище робітників, почуття безвихідності впливали на поведінку, зокрема вживання шкідливих речовин. На території губернії вже у той час було відзначено вживання наркотиків робітниками. Так, у політдоповіді секретаря Кам'янець-Подільського окрпаркому за жовтень 1923 р. становище робітників Джуржевських фосфоритних копалень характеризувалося як надзвичайно важке. Цілковита відсутність житлових приміщень та нерегулярна виплата жалування спричинили поширення серед робітників, 40 % яких склали китайці, куріння опіуму. Причому, вживали наркотик не лише китайці, але й росіяни [8,арк.8].

У травні 1927 р. у документах Вінницького окрпаркому наголошувалося, що безробіття стійке та має тенденцію до зростання внаслідок прибуття робочої сили з села та закриття деяких старих підприємств. Відтак фракція ОРПС та інспекція праці мали продовжувати боротьбу з безробіттям шляхом ретельного вивчення складу безробітних, підвищення їх кваліфікації, виявлення перспектив потреби у робочій силі, влаштування підлітків у кустарній промисловості [13,арк.111]. У 1928/29 р. середній розмір допомоги по безробіттю на території України становив усього 14 руб. 75 коп. [22,с. 10]

У політлісті № 2 про економічний та політичний стан Тульчинського

округу та роботу Тульчинського окружного комітету КП(б)У з 3 березня по 4 квітня 1923 р. йшлося про матеріальну незабезпеченість членів партії, особливо тих, хто був перекинутий з інших місць. Аналізувалася їхня зарплата: наприклад, голова райвиконкому за серпень отримав 1 800 руб., а голова сільради - 450 руб. при місячній вартості обідів 2 000 руб. Робився висновок, що прогредуватися неможливо й радянські працівники «вимушені впадати в економічну залежність на селі від куркуля, а у містечку - від спекулянта чи йти на хабарництво» [6,арк.20].

Різноманітні сторони побуту компартійних функціонерів та рядових партійців опосередковано зафіксувала вищезгадана анкета ЦК КП(б)У «Обстеження побуту комуністів», розіслана на місця у вересні 1923 р. з проханням анонімного заповнення. Серед іншого, керівництво партії цікавилася, з яких сімей походять дружини чи чоловіки комуністів, яка з родин матеріально підтримує іншу. Отже, з цих даних мав робитися висновок не лише про матеріальні, але й ідеологічні впливи. Наявність в анкеті питань про партійний та революційний стаж, переслідування за приналежність до революційних партій, за політичні переконання засвідчувала увагу до виявлення кількості осіб, яких пов'язувало спільне революційне минуле й які відтак можуть скласти кадровий кістяк нового режиму [11,арк.1-31].

У переліку анкетних питань щодо праці та відпочинку комуністів низка питань з'ясовувала якість дозвілля членів партії, а саме: як анкетований відпочиває - у себе вдома у родині, у театрі, кіно, клубі, на лекціях, у кабаре, у товаришів, чи відвідує партійний клуб, грає у карти, шахи, більярд, шашки, на гроші чи без грошей [11, арк. 1-31].

Цікавим у анкеті виглядає виокремлення пункту щодо використання (зловживання) службового становища, що вже констатує болючість вказаного питання. Анкетований мав відповісти, чи має він, крім жалування, ще яку-небудь користь зі служби, чи отримує продукти виробництва безкоштовно або за меншими цінами від виробництва чи підвідомчих підприємств. Чи користується автомобілем або конем для власних потреб, чи використовує кур'єрів, господарську частину, чи отримує від установи меблі, інші речі. Наступне питання було «любимим»: чи вважає комуніст це законним або зловживанням. Якщо вважає зловживанням, то чому нічого не робить, щоб це припинити [11,арк.1-31]. Парадоксальним чином вказане питання підштовхувало атестованого визнати, що він розчарований в ідеалах, не вірить керівництву та намагається компенсувати невелике жалування використанням службового становища. Моральні принципи уступали місце прагненню вигоди та розрахунку при збереженні відчуття безпеки, що унеможлиблювало відверті правдиві відповіді.

Розділ тієї ж анкети «Буржуазне та господарське обростання» містив питання, відповідь на які повинна була висвітлити «міщанський вплив» непу, «натиск буржуазної стихії» та з якої сторони він спрямований (від чоловіка, дружини, їхніх родичів, знайомих, товаришів по службі).

Головним доказом мало слугувати визнання анкетованим придбання меблів, одягу, інвентаря, нерухомості. Окремим розділом подавалося «Ставлення до непу»: покращила чи погіршила нова економічна політика матеріальне становище опитуваного; чи вважає він неп необхідним, корисним чи шкідливим етапом; хто, на його думку, більше виграв від непу - робітничий клас, буржуазія, промисловість, селянство; як довго, на його думку, триватиме неп.

Упродовж 1920-х - початку 1930-х рр. щороку зростала кількість так званого самодіяльного населення міст, тобто такого, яке працюючи могло прогодувати себе. Яскраво тенденція залучення до роботи простежувалася серед жіноцтва.

При Подільському губернському жіночому відділі існувала комісія по колективізації побуту. У протоколі її засідання від 6 березня 1925 р. висувалися конкретні завдання побутового розкріпачення робітниць та селянок, що витікали з резолюції XIII з'їзду КП(б)У, а саме: облаштування громадських їдалень, пралень, пошивочних майстерень; ясел, дитсадків для колективного виховання; участь та регулювання побудови робітничих будинків та поселень, пристосованих до колективізації побуту; організація суспільної обробки полів вдовам, селянкам-одиначкам; висвітлення у пресі питань колективізації побуту [5, арк.1-2].

Ситуація міського населення упродовж 1920-х рр. залишалася складною. На початку 1920-х рр. міста Поділля відчували наслідки порушення нормальних ринкових відносин між містом та селом, яке втратило зацікавленість у розширенні свого господарства та значно зменшило його продуктивність.

Нестача продовольства та палива у містах доповнювалася відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Міста були забруднені. У Вінниці в першій половині 1920-х рр. були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Низька заробітна плата міських мешканців, високий рівень інфляції робили життя дуже важким. Щодо тогочасного стану комунального господарства м. Вінниці дізнаємося з звіту губернської економічної наради з квітня до вересня 1922 р., де стверджувалося, що провадилися роботи з благоустрою міста, увага приділялася в першу чергу організації пожежної команди та асенізаційного обозу, підприємства вінницького Комунгоспу відновлені у 1922 р. до 100 % їх довоєнного стану [23, с.111].

Звіт по відділу благоустрою інформує про його склад: санітарну та похоронну секції та будівельний і пожежний підвідділи. При відділі були й підприємства санітарного характеру: 3 лазні, 2 пральні та асенізаційний обоз. Також у віданні відділу перебували міська бойня, майстерні та міська вагова. Лазні функціонували з зими 1922 р., їх пропускна спроможність - 8 000 осіб щомісячно. Асенізаційний обоз був створений лише 15 червня 1922 р. З приватних осіб за цю послугу брали по 400 руб. у грошових знаках 1922 р., а з членів профспілок - 225 руб., тобто практично вдвоє дешевше. У середньому вивозилося до 200 бочок нечистот та 25 возів сміття щомісячно.

Пожежний відділ організовувався заново у 1922 р. На 1 жовтня 1922 р. у ньому було 24 коня, 6 бочок, 1 насос, 1 обладнана лінійка, 1 багровий хід та 33 особи працівників [23,с.113].

Будівельним відділом з 1 січня до 1 жовтня 1922 р. було проведено наступну роботу: 1) відновлені два дерев'яних пішохідних моста через р. Південний Буг та міст на Кумбари через проток Тяжилівку, які знесло весняною повінню; 2) відновлені у трьох місцях підземні сточні труби під мостовими; 3) відновлені огорожи міських бульварів та садів довжиною більше 3000 сажнів, приведені в порядок бульвари та алеї загальною площею до 3 800 кв. сажнів, встановлені 80 лавок; 4) перемощено до 1300 кв. сажнів вулиць та замощено 200 кв. сажнів; 5) закінчувалося спорудження при 1-й комунальній лазні бетонного фільтра для очищення сточних вод; 6) відремонтовано 62 будинки (більше 10 000 куб. сажнів), які постраждали внаслідок повені; 7) відновлено 12 корпусів казарм колишнього 5-го стрілецького батальйону для розміщення кавалерійської школи; 8) відновлювалося військове містечко; та ін. [23,с.113]

Натомість у кепському стані знаходився місцевий хлібозавод. У 1927 р. він навіть став збитковим підприємством [13,арк.113].

Вищезгадана анкета ЦК КП(б)У «Обстеження побуту комуністів» цікава для дослідника тогочасного міського побуту, у розрізі вивчення повсякденного життя рядових і керівних комуністів, й окремим розділом про родинні стосунки членів КП(б)У. Зокрема респонденти опитувалися, чи наявний у них сімейний зв'язок є єдиним, чи не утримує анкетований іншу родину. Партійне керівництво також цікавилось, яким за рахунком був актуальний сімейний зв'язок комуніста - першим, другим, третім, ще більшим за черговістю. Сама постановка питання припускає можливість й останнього варіанту. З формулювання наступного питання можна дійти висновку, що далеко не всі реєстрували шлюб у священика, дехто жив у цивільному шлюбі, який, зрештою, усіляко заохочувала більшовицька адміністрація. Розділ «Погляд на сімейні та шлюбні стосунки» містить питання, чи визнає анкетований тривалий сімейний зв'язок, чи віддає перевагу вільним статевим стосункам; чи має, окрім дружини, зв'язки з іншими жінками; чи користується він послугами проституток [11,арк.1—31]. Потрібно зауважити, що ще матеріали Всеросійського перепису 1897 р. у межах Подільської губернії зафіксували 119 жінок та 2 чоловіків, які займалися проституцією. З них 80 жінок були городянками. Очевидно, що реальна кількість осіб такого роду занять була більшою, оскільки вони із зрозумілих міркувань не прагнули афішувати своє ремесло. Ймовірно, що до цього виду занять була причетна й частина тих міських мешканців, які не вказали своє заняття - 1 677 осіб, з них 1019 жінок, а також дехто з категорії «осіб невизначених занять» - 2 450 осіб, з яких 1 179 припадало на жіноцтво [17,с.24—25].

У містах Подільської губернії, за статистикою, у 1922 р. реєструвалися такі дані: кожний випадок розлучення припадав на 3,5 шлюби, а в селах - на 7 шлюбів (відповідно співвідношення: 1 : 3,5; 1 : 7). Але вносився коректив -

поправка на похибку: якщо розлучення реєструються усі, то частина шлюбів не реєструється, тобто в дійсності їх набагато більше [23,с.9].

Рівень державних видатків на охорону здоров'я населення був мізерним, що свідчило про соціальну безвідповідальність держави й те, що виробники матеріальних цінностей посідали далеко не пріоритетні позиції в системі цінностей радянської влади [22,с.10]. У розділі «Стан здоров'я» все тієї ж анкети «Обстеження побуту комуністів» перераховувалися найпоширеніші на той час захворювання: легеневі, неврастенія, серцеві, шлунково-кишкові, венеричні та ін. [11,арк.1-31]. Радянська влада намагалася боротися з незаконними абортами, які дуже поширилися у той час. Спеціальна сесія Нарсуду разом з прокурором об'їхала населені пункти 5 районів: Вапнярського, Томашпільського, Тульчинського, Брацлавського і Мясковського, заслухала 7 справ про незаконні аборти. Акція мала пропагандистський характер й наслідувалася в інших районах губернії [9,арк.41].

У 1920-х рр. звичним явищем у містах та містечках Поділля були грабунки, насильство та крадіжки. Арешти та обшуки, що їх проводили представники влади, як правило, супроводжувалися вилученням майна обвинувачуваних у кримінальних злочинах без складання протоколів з переліком конфіскованих речей [25,с.15]. За офіційними статистичними даними, на Правобережжі склалася надзвичайна криміногенна ситуація. Так, у 1927 р. загальна кількість засуджених на Правобережжі нараховувала 151,6 тис. осіб, тоді як на Лівобережжі - 90,5 тис, Поліссі - 51,8 тис, у Степу - 58,9 тис. осіб, а по всій Україні - 402,6 тис. [2,арк.136].

У звіті Тульчинського окружкому КП(б)У, у його політлистах та політдоповідях за 13 лютого 1923 р. - 18 квітня 1924 р. наявні вражаючі відомості про кримінальну ситуацію в окрузі й украй незадовільне матеріальне забезпечення тих структур, що покликані поборювати цю злочинність: «Стан міліції та карного розшуку все більше та більше погіршується в силу поганого матеріального забезпечення. Необхідно співробітників карного розшуку та міліції прирівняти до інших співробітників Відділу управління та оплачувати по ставкам профспілок, інакше ці органи, як і донині, будуть служити допоміжним засобом для розвитку кримінального світу, як це неодноразово спостерігалось при хабарях співробітників за приховування злочинців» [9,арк.16-17] (виділення у тексті документа).

На тлі вищевказаних процесів питання «налагодження нового побуту» зустріли жвавий відгук у парторганізації КП(б)У Поділля, однак «спроби практичних кроків до змін деяких сторін побуту чи навіть усунення потворних явищ у ньому наштовхнулися на об'єктивні умови існування партійців, які мало чим (хіба на гірше) відрізнялися від умов життя безпартійних» [12,арк.4].

Досить відносно можуть бути враховані як явища «нового побуту» так звані «радянські хрестини» (декілька випадків у міських осередках КП(б)У). У Проскурові проводилася кампанія «боротьби з іконами», які вилучалися у

помешканнях місцевих комуністів; у Могилеві відвідується, хоча й слабо, партійна їдальня для сімей комуністів [13,арк.4].

Таким чином, «новий побут» радянська влада намагалася налагоджувати на зруйнованому фундаменті суспільства попередньої державної системи та економічних відносин.

Амбівалентність населення призводила до дезорієнтації населення, втрати набутих традиційних соціальних стереотипів поведінки. Тому типовими були факти пияцтва, самогубства, крадіжок.

Представники місцевого партійно-державного апарату в умовах нової економічної політики вбачали відступ від більшовицьких ідеологічних засад, що призводило до внутрішнього конфлікту в особистості.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 582. - Оп.1.- Спр. 2692. -111 арк.
2. Там само. - Ф. 582. - Оп.1. - Спр. 3671. - 138 арк.
3. Державний архів Вінницької області. - Ф.Р - 925. - Оп.2. - Спр.343. - 187 арк.
4. Там само. - Ф.П - 1. - Оп. 1 а. - Спр.9. - 82 арк.
5. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1а. - Спр. 103. - 3 арк.
6. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1 - Спр.18. -129 арк.
7. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1.- Спр.23. - 100 арк.
8. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1. - Спр.43. - 22 арк.
9. Там само. - Ф.П -1. - Оп.1.- Спр. 45. - 42 арк.
10. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1. - Спр. 57. - 246 арк.
11. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1. - Спр.76. - 314 арк.
12. Там само. - Ф.П - 1. - Оп.1. - Спр. 234. - 59 арк.
13. Там само. - Ф.П - 29. - Оп. 1. - Спр.293. - 236 арк.
14. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро / ЦСУ Украины. - Винница, 1924. - № 2 (25). - Апрель - июнь. - С. 8, 16-17.
15. Вейцблит И. Безработица на Украине в 1923-1926 гг. -Харьков: ЦСУ, 1926. - 112 с.
16. Григорьев. «Быт на практике» / Григорьев // Рабоче—Крестьянская газета. - 1923. - 14 ноября.
17. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. / ЦСУ. Статистика Украины. № 1 Сер. III. Статистика промышленности и труда. Вып. 1. - Харьков, 1922. - С. 24-25.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Кравченко Б. [пер. з англ.]. - К.: Основи, 1997. - 423 с.
19. Кулибабчук В. В. До питання про мобілізацію і участь сибіряків у визволенні української землі від польських військ (1920 р.) / Кулибабчук В.В. // Наукові записки. Серія: історія / Вінницький держ. педуніверситет ім. М. Коцюбинського. - Вінниця, 2000. - Вип. II. – С. 100.
20. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] [До друку підготував М. Антонович]//Укр. історик.- 1977.-№ 3/4 (55/56). – С. 106-112.
21. Минц Л. Е. Как живет безработный / Минц Л. Е. - М., 1927. - 113 с.
22. Трубенюк О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х - початок 1930-х рр.); автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Трубенюк. - К., 2001. - 20 с.
23. Хозяйственное строительство на Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. - Винница, 1922. Апрель - сентябрь. - 137 с.
24. Шатан Е. Проблемы безработицы на Украине / Шатан Е. - Харьков: Госиздат Украины, 1929. - 97 с.
25. Шульга І. Г. Гірка правда: Нариси історії подільського селянства 1920-1932 рр. / Шульга І. Г. - Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. - 153 с.

Трухманова С.Л. Основные черты быта городского населения Подолии в условиях новой экономической политики (начало 1920-х годов).

На основе малоизвестных архивных документов и опубликованных материалов исследуются основные черты быта городского населения городов Подолии в 1920-х годах.

Ключевые слова: город, быт, Подолия, стереотипы поведения.

Truhmanova, S.L. The main features of the urban population living in Podolia, the New Economic Policy (early 1920 years)

Based on the little—known archival documents and published materials examines the main features of the urban population living in cities Podolia 1920

Key words: city, life, Podolia, behavioral

